

De opbrengst van godsdienstig en levensbeschouwelijk vormingsonderwijs

Verkorte versie

Centrum voor vormingsonderwijs
Dr Marjan Glaudé
Mei 2023

1. Introductie

Godsdienstig en levensbeschouwelijk vormingsonderwijs

Elk kind dat onderwijs volgt op een openbare school voor primair onderwijs of samenwerkingschool kan onder schooltijd godsdienstig en levensbeschouwelijk vormingsonderwijs ontvangen in één of meer levensbeschouwingen, te weten in boeddhisme, hindoeïsme, humanisme, islam, jodendom, katholiek, protestants. Dit vormingsonderwijs wordt vanuit het Centrum voor vormingsonderwijs (CvV) verzorgd door zeven levensbeschouwingen. De vakleerkrachten die vormingsonderwijs geven, rekenen zichzelf tot een van deze zeven levensbeschouwingen.

Aanleiding onderzoek

Onder invloed van religieuze, maatschappelijke, pedagogische en onderwijskundige ontwikkelingen hebben zich de afgelopen decennia ontwikkelingen voorgedaan in het vak godsdienstig en levensbeschouwelijk vormingsonderwijs; de kijk op het vak is veranderd (Glaudé, 2021). Vanuit de praktijk zijn nieuwe manieren ontstaan waarop vormingsonderwijs georganiseerd kan worden. Naast de *klassieke hoofdvorm* waarin één denominatieve vakleerkracht vormingsonderwijs aan een groepje leerlingen in één levensbeschouwing verzorgt, wordt een tweede hoofdvorm onderscheiden. In deze zogenoemde *carrouselvorm* verzorgt een aantal vakleerkrachten met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden in samenspraak met elkaar het vormingsonderwijs in principe aan alle leerlingen uit een klas. Ieder geeft les vanuit de eigen levensbeschouwing. Leerlingen ontmoeten vakleerkrachten met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden.

Het CvV vindt het belangrijk dat op systematische wijze inzicht wordt verworven in de opbrengsten van dit vormingsonderwijs (klassiek en carrouselvorm). Immers: inzicht in resultaten hoort bij goed onderwijs.

Voorliggende publicatie is een verkorte versie van de onderzoekspublicatie van het CvV.

2. Het onderzoek

Onderzoeksvragen

1. Wat levert het vormingsonderwijs op? In hoeverre draagt het vormingsonderwijs bij aan de doelen die worden beoogd?
2. In hoeverre kan het vormingsonderwijs in de praktijk worden uitgevoerd; wat bevordert en belemmert de uitvoering?
3. Wat zijn de ideeën van vakleerkrachten over wat werkt in de aanpak van het vormingsonderwijs (werkzame elementen)? In hoeverre is vanuit de onderzoeksliteratuur te verwachten dat de aanpak werkt?

Doel

Het onderzoek biedt:

- inzicht in opbrengsten van het vormingsonderwijs;
- aanwijzingen voor doorontwikkeling van nieuwe vormen van vormingsonderwijs;
- inspiratie, handvatten voor het handelen van vakleerkrachten in hun praktijk.

Methode van onderzoek

Er zijn verkennende meervoudige casestudies verricht; tien in totaal (vijf klassiek en vijf carrousel). Cases zijn gespreid naar regio (tien provincies), grootstedelijkheid (mix van stad – dorp), al dan niet een samenwerkingsschool.

Respondenten: responsgroepen

- Aantal betrokken denominaties: alle, m.u.v. HIVO¹;
- Responsgroep leerlingen deel 1 kwalitatief onderzoek: 237 (89%);
- Responsgroep leerlingen deel 2 kwantitatief onderzoek: 220 (83%);
- Aantal betrokken groepsleerkrachten: 10;
- Aantal betrokken vakleerkrachten/ regiobegeleiders: 22;
- Responsgroep ouders: 52 (20%).

Aanpak onderzoek

Nagegaan is wat het vormingsonderwijs oplevert in de ogen van leerlingen, hun groepsleerkrachten, hun vakleerkrachten en hun ouders. Het betreffen de effecten zoals zij die ervaren.

- Leerlingen: Learner report (deel 1)

Opbrengsten van het vormingsonderwijs bij leerlingen zijn nagegaan met behulp van het Learner report als methode van onderzoek (De Groot, 1980; Groenendijk, 2016). Met deze beproefde methode zijn fundamentele (leer)ervaringen opgespoord. Dit zijn ervaringen die de leerling zich - nu of later als volwassene - herinnert en verwoordt als een belangrijk inzicht waar hij iets of veel aan heeft gehad voor zijn ontwikkeling.

Het Learner report is een bruikbaar instrument om effecten te achterhalen die niet of moeilijk objectief te meten zijn, zoals attitudes, kennis over jezelf, zelfinzicht of doelen waar gevoel of emotie bij betrokken is; of als niet (helemaal) is te voorspellen wat de opbrengsten van onderwijs zijn.

---

¹ Het hindoeïstisch vormingsonderwijs had ten tijde van het onderzoek geen vakleerkracht in dienst.

- Leerlingen: gesloten vragenlijstonderzoek (deel 2)

Per case hebben de vakleerkrachten doelen geprioriteerd waar het vormingsonderwijs eind groep 8 idealiter een bijdrage aan zou moeten leveren (beoogde opbrengsten). Elk doel is geoperationaliseerd in een aantal stellingen (items). Leerlingen konden per stelling hun mening geven op een vijfpunts-schaal² (past de stelling bij jou?). Een voorbeeld van een stelling bij het doel *zelfvertrouwen* is: Door de vormingslessen durf ik steeds beter te vertellen wat ik voel of wat mij bezighoudt. Bij het doel *respect voor anderen*: Door de vormingslessen heb ik geleerd dat als je van geloof verschilt, je toch vrienden kunt zijn.

De meningen van de leerlingen zijn samengevat in een gemiddelde schaalscore per doel.

- Vakleerkrachten, regiobegeleiders: gesprekken en vragenlijstonderzoek

Bij vakleerkrachten en regiobegeleiders zijn gegevens verzameld via gesprekken en vragenlijsten over de volgende hoofdtopics: vorm en doelen van vormingsonderwijs eind groep 8; uitvoerbaarheid van de vorm van vormingsonderwijs; gedachten over wat werkt in hun aanpak; context waarin het vormingsonderwijs wordt gegeven; voorbereiding op de evaluatie van een case.

- Groepsleerkrachten: gesprek

Aan de groepsleerkrachten is in een interview gevraagd of zij in de loop der tijd iets bij leerlingen hebben zien veranderen; iets specifiek dat aan de vormingslessen is toe te schrijven. Deze vraag is eerst open gesteld, daarna is aan de hand van geprioriteerde doelen van het vormingsonderwijs nagegaan of zij veranderingen bij leerlingen op dit punt hebben waargenomen.

- Ouders: online-vragenlijst

Bij ouders is via een online vragenlijst nagegaan wat zij zien als opbrengst van het vormingsonderwijs bij hun kind. Ook is ingezoomd op de waarde die zij toekennen aan dit vormingsonderwijs, waarom zij er voor kiezen of mee instemmen, wat zij belangrijke aspecten vinden in dit onderwijs. Dit heeft ook geresulteerd in een aparte deelrapportage (Glaudé, 2022).

3. De belangrijkste conclusies

Vormingsonderwijs doet z'n werk: door de lessen doen veel leerlingen (leer)ervaringen op en zij vinden de lessen veelal leerzaam, en ook leuk en gezellig

Beide vormen (klassiek en carrousel) zijn in de ogen van een groot deel van de leerlingen leerzaam; en ook leuk en gezellig. En leerlingen doen diverse typen (leer)ervaringen op (zie bijlage I, grafiek 1). Uit de meest genoemde (leer)ervaringen blijkt ten eerste dat veel leerlingen kennis over en inzicht verwerven in de inhoud van levensbeschouwing(en). Dat is een belangrijke opbrengst omdat kennis voor begrip voor de ander zorgt. En kennis is nodig in het licht van bepaalde vormingsdoelen zoals ontwikkeling van betrokkenheid bij de ander.

En ten tweede blijkt dat leerlingen door de lessen (leer)ervaringen opdoen waardoor zij zichzelf (beter) leren kennen. Met name komen ze tot het besef (a) dat zij goed zijn zoals ze zijn; ze

---

² 1 = helemaal niet mee eens, 2 = niet mee eens, 3 = niet eens/ niet oneens (je twijfelt), 4 = mee eens, 5 = helemaal mee eens.

accepteren zichzelf in wie en hoe ze zijn, wat ze denken en voelen (hun authenticiteit). En (b) ze worden zich veelal bewust van hun kenmerken als persoon.

Leerlingen binnen een carrousel blijken ook relatief vaak te reflecteren op de vraag welke waarde de lessen voor hen hebben, of ze er iets van kunnen leren, en of ze al dan niet affiniteit hebben met de lessen, het geloof of de levensbeschouwing. Het carrouselmodel is daarom te beschouwen als een onderzoekend of ontdekkend model. Leerlingen worden meegenomen in andere werelden; ze krijgen ruimte die werelden te onderzoeken, te ervaren en na te gaan wat de betekenis hiervan is voor hun leven of juist niet.

In onderstaand kader staat een aantal voorbeelden van typen (leer)ervaringen.

Voorbeelden van (leer)ervaringen

Kennis en inzicht in levensbeschouwing(en)

Ik dacht eerst altijd dat

... Boeddha een god was, maar nu weet ik dat hij een gewoon mens is

... Pinksteren gewoon een vrije dag was, maar nu weet ik waarom ze het vieren

Authenticiteit

Ik heb over mezelf geleerd, dat ik:

... gelijk ben aan iedereen

... goed ben zoals ik ben

... mag zijn wie ik ben

... niet anders ben dan mensen die geloven

... anders mag denken

Kenmerken van de leerlingen (eigenschappen)

Ik heb over mezelf geleerd dat ik:

... betrouwbaar ben

... veel meer gevoelens heb dan ik dacht

Ik dacht eerst altijd over mezelf dat ik:

... lelijk was, maar door die lessen bleef ik niet meer onzeker

Waarde, affiniteit met lessen, geloof (of niet)

Ik heb over mezelf geleerd dat ik:

... niet gelovig was, maar nu weet ik dat dat klopt of misschien Humanist ben

... Islam interessant vind

Ik heb geleerd dat:

... niets van dit alles me interesseert

... je niet hoeft te geloven om er iets van te leren

Vormingsonderwijs vormt leerlingen en stimuleert de persoonsvorming

Klassieke en carrouselvormen hebben beide vormende aspecten en geven daarmee levensbeschouwing een plek in het proces van persoonsvorming. Leerlingen krijgen ruimte om uit te zoeken wie ze zijn, en/of willen en kunnen zijn. Aan de hand van rijke bronnen, waarden, idealen van één of meer levensbeschouwingen kunnen zij nagaan of iets betekenis voor hen kan hebben. Dat er iets is waar ze zich mee kunnen verbinden of juist niet.

Vormingsonderwijs voldoet grotendeels aan wat ouders belangrijk vinden

De meest voorkomende typen (leer)ervaringen die in het onderzoek naar voren komen, laten zien dat met beide vormen van vormingsonderwijs tegemoet wordt gekomen aan wat een groot deel van de ouders onder meer belangrijk vindt in het vormingsonderwijs aan hun kind, namelijk: kennis en inzicht in verschillende levensbeschouwingen en inzicht van de leerlingen in zichzelf. Maar meer dan de helft van de ouders geeft zelf aan onvoldoende zicht te hebben op dat wat er in de lessen gebeurt aansluit bij wat zij belangrijk vinden.

Vormingsonderwijs reikt over de schoolmuren

Het vormingsonderwijs reikt over de muren van de school; de meeste ouders praten samen met hun kind over de ervaringen die zij in de vormingslessen opdoen. Dat betreft een scala aan onderwerpen, zoals: waarin geloven ouders zelf, de dood, verschillen tussen levensbeschouwingen, dilemma's, gendergelijkheid, oorlog, vooroordelen, Keti Koti.

Hoe sterk is de bewijslast dat vormingslessen bijdragen aan beoogde doelen?

Het onderzoek laat een variatie zien aan wat vakleerkrachten met leerlingen eind groep 8 willen bereiken (zie bijlage II, grafiek 1). Doelen die men in relatief veel cases nastreeft zijn: ontwikkeling van inzicht van de leerlingen in zichzelf, respect voor anderen, betrokkenheid van de leerling bij anderen. In het kader hieronder staan deze doelen omschreven.

Inzicht in jezelf

De vakleerkrachten streven er in hun lessen naar dat leerlingen nadenken over zichzelf: dat ze zichzelf onderzoeken, verkennen, reflecteren op hun eigen gedrag, zichzelf vragen stellen over wie ze zijn en daarover nadenken, dat ze bijvoorbeeld ontdekken wat ze nodig hebben bij tegenslag. Hierdoor worden leerlingen zich bewust van zichzelf, houding en handelen.

Respect voor anderen

De vakleerkrachten streven in hun lessen naar ontwikkeling van respect voor, erkenning van mensen die anders denken, voor andere religies en levensbeschouwingen, wederzijds respect.

Betrokkenheid bij anderen

De vakleerkrachten streven er in hun lessen naar dat leerlingen begrip voor elkaar ontwikkelen, leren open staan voor de ander zonder meteen een oordeel te hebben. Het gaat om ontwikkeling van nieuwsgierigheid naar de ander, naar de ander met andere opvattingen, andere achtergronden (religie, levensbeschouwing, levensvisie en bijbehorende rituelen en gewoontes), landen, culturen, wat mensen beweegt, antwoorden op levensvragen etc. Het gaat ook om compassie; het inleven in de ander.

De bijdrage die het onderwijs levert aan de doelen die men prioriteert, varieert per case of vorm. Zo oordelen leerlingen die les krijgen in een klassieke vorm gemiddeld genomen positief over de bijdrage van de lessen aan met name de doelen: zelfvertrouwen, vertrouwen in de ander, solidariteit, inzicht in de ander, de wereld en kennisdoelen. Maar het was niet in alle gevallen mogelijk deze bevinding te onderbouwen met de perceptie van de groepsleerkrachten, de vakleerkrachten en/of de ouders; zij konden bijvoorbeeld veranderingen niet altijd toeschrijven aan het vormingsonderwijs.

Soms is het wel aannemelijk dat de vormingslessen bijdragen aan beoogde doelen. In dat geval zet de onderzoeksliteratuur kracht bij de ideeën van de vakleerkracht over wat werkt in de aanpak. Zo streeft men er in zes cases naar (drie klassiek en drie carrousel) dat de leerlingen inzicht in zichzelf ontwikkelen. Het gaat dan om het kritisch leren denken, nadenken over jezelf, zelfstandig denken, etc. Dit bijvoorbeeld naar aanleiding van een bijbelverhaal, een levensvraag, een ervaring of een moreel dilemma ('je vriendje fietst met een mobiel in zijn hand; wat doe jij?').

Unaniem is men het er over eens dat het 'stellen van vragen' cruciaal is in hun aanpak om dit doel te bevorderen. Vragen stellen stimuleert het reflectievermogen en zorgt er voor dat leerlingen actief gaan nadenken over zichzelf. En dat leidt weer tot een onderzoekende houding. De onderzoeksliteratuur bevestigt dat. De kwaliteit van vragenstellen is wel van belang. Veel factoren hebben invloed op de kwaliteit van de vragen, zoals het type vraag, woordkeuze, intonatie, lichaamshouding en de wachttijd; leerlingen moeten voldoende tijd hebben om na te denken over een antwoord.

Carrousel dragen bij aan ontwikkeling van respecteren van anderen

Er zijn relatief veel aanwijzingen dat met name de carrousel bijdragen aan het doel: 'het respecteren van anderen in hun (levensbeschouwelijk) anders zijn'. Leerlingen die les krijgen in carrousel zijn

over het algemeen positief over de bijdrage van de lessen aan dit doel, net als hun vakleerkrachten. Bovendien vinden de groepsleerkrachten het aannemelijk dat het vormingsonderwijs bijdraagt aan respecteren van mensen met andere ideeën, geloof of levensvisie. Sommige ouders rapporteren ook veranderingen bij hun kind op dit punt, bijvoorbeeld dat ze weinig bevooroordeeld denken over andere mensen. En de onderzoeksliteratuur ondersteunt de veronderstellingen van de vakleerkrachten over wat werkt in hun aanpak op dit punt.

Wat zijn die veronderstellingen van vakleerkrachten?

Respect voor anderen wordt volgens hen bevorderd door:

- (1) *live ontmoeting* van de leerlingen met de vakleerkracht als ervaringsdeskundige die de beleefde ervaring meebrengt, zijn levensbeschouwing voorleeft en aan wie je vragen kunt stellen.
  - (2) het *voorleven van gewenst gedrag*. Vakleerkrachten werken zichtbaar samen; de joodse juf en de boeddhistische juf bijvoorbeeld verzorgen samen een startles. Vakleerkrachten die betrokken zijn bij een carrousel laten zien dat ze de ander willen ontmoeten en ondanks verschillen samen door een deur kunnen.
  - (3) de *herkenning* van de leerling in de vakleerkracht met een vergelijkbare achtergrond. Dat is in een carrousel bijvoorbeeld de moslim-juf voor kinderen die moslim zijn of de katholieke meester voor kinderen met een Poolse achtergrond.
- Hun veronderstelling wordt kracht bij gezet door de onderzoeksliteratuur.

Wat zegt die onderzoeksliteratuur dan?

Kinderen kunnen op jonge leeftijd al stereotype beelden en vooroordelen ontwikkelen. Uit de onderzoeksliteratuur blijkt dat vooroordelen zijn te verminderen en een positieve houding en relaties zijn te bevorderen door:

- (1) *directe ontmoeting* tussen mensen die van elkaar verschillen in o.a. religie, levensbeschouwing.
- (2) het uitdragen van de *sociale norm* vooral in gedrag (sociale leertheorie). De sociale norm kan houding en gedrag van leerlingen beïnvloeden van hoe je met elkaar omgaat.
- (3) het erkennen dat er binnen een groep verschillen zijn ofwel het *erkennen van een tweede identiteit* van een leerling (dual-identity-model).

Ontmoeting met een echt persoon die de beleefde ervaring meebrengt, zal meer effect hebben dan bijvoorbeeld een groepsleerkracht die ditzelfde doel nastreeft, bijvoorbeeld in het kader van burgerschapsvorming.

Carrousel is een instrument met een maatschappelijke waarde: sociale inclusie

Een carrousel die kan bijdragen aan respect voor de ander heeft daarmee een maatschappelijke waarde. Het heeft de potentie om bij te dragen aan realisering van een samenleving waarin niemand wordt uitgesloten op grond van zijn levensbeschouwing (sociale inclusie). Het vormingsonderwijs leert leerlingen respect te hebben voor de positie van de ander en hoe je op een leuke manier met elkaar kunt samenleven. Dat is gezien recente ontwikkelingen in de samenleving hard nodig. Recent onderzoek bijvoorbeeld laat zien dat antisemitische incidenten nog steeds regelmatig voorkomen in

het klaslokaal (Maas & Van Marwijk-Hol, 2023). En wat te denken van de hardnekkige spreekkoren in voetbalstadions.

Vormingslessen zijn leerzaam, maar boeit niet elke leerling

Hoewel de lessen als leerzaam worden ervaren, vindt een deel van de leerlingen de lessen saai. Een verklaring is niet eenduidig, en dit verdient dan ook nadere beschouwing bij voorkeur door de vakleerkracht zelf.

Bevorderende en belemmerende factoren voor uitvoering van het vormingsonderwijs

Voorliggend onderzoek biedt zicht op de randvoorwaarden die vakleerkrachten en regiobegeleiders nodig vinden voor het goed kunnen uitvoeren van het vormingsonderwijs. Voor een overzicht wordt verwezen naar de onderzoekspublicatie.

Literatuur

Glaudé, M. (2021). *Overzicht van verschillende opvattingen over godsdienstig en levensbeschouwelijk vormingsonderwijs in het openbaar primair onderwijs*. Utrecht: Centrum voor vormingsonderwijs.

Glaudé, M. (2022). *De opbrengst en de waarde van godsdienstig en levensbeschouwelijk vormingsonderwijs volgens ouders. Een verkenning*. Deelrapportage in het kader van het onderzoek naar opbrengsten van vormingsonderwijs in het openbaar primair onderwijs. Utrecht: Centrum voor vormingsonderwijs.

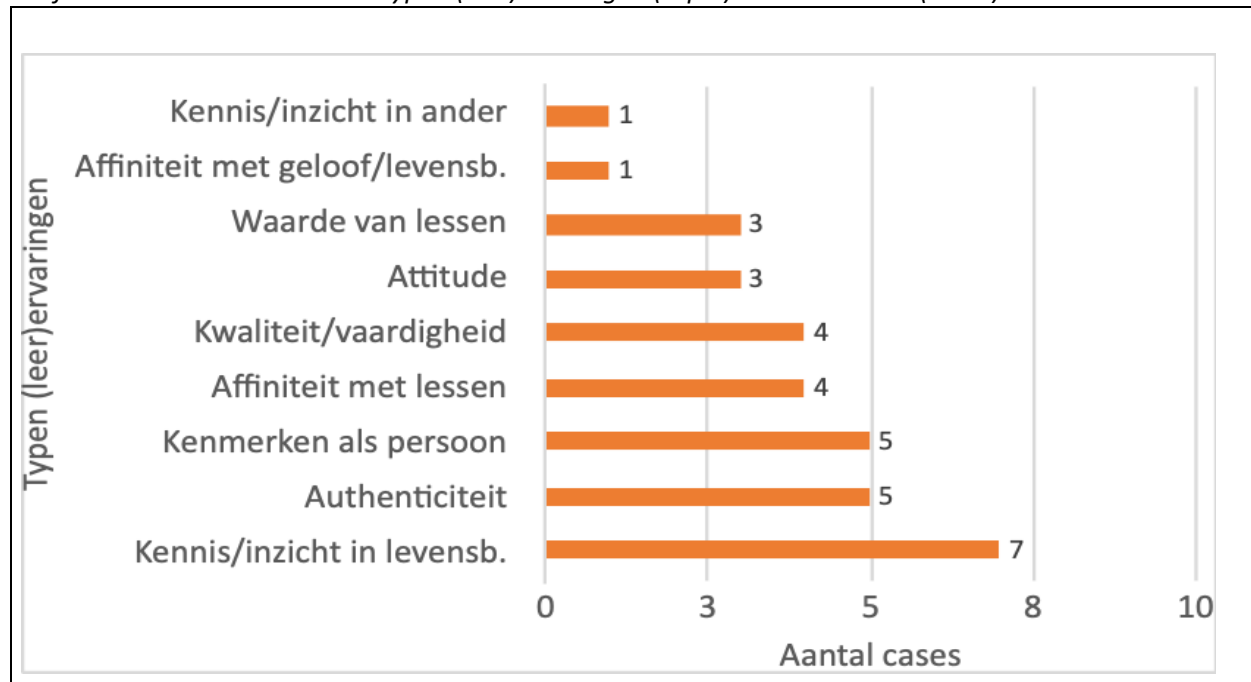
Groenendijk, T. (2016). *Complexe doelen & moeilijk te meten leereffecten, Learner reports & rubrics*. Powerpoint presentatie, 30 maart 2016.

Groot, A.D. de (1980). *Onderzoek als leerproces, over optimalisering van de leeromgeving van onderzoekers*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.

Maas, K., & Marwijk-Hol, M. van (2023). *Antisemitisme in het voortgezet onderwijs Een survey-onderzoek voor de Anne Frank Stichting*. Zoetermeer: Panteia.

Bijlage I Typen (leer)ervaringen

Grafiek 1: meest voorkomende typen (leer)ervaringen (top 3) x aantal cases (N=10)

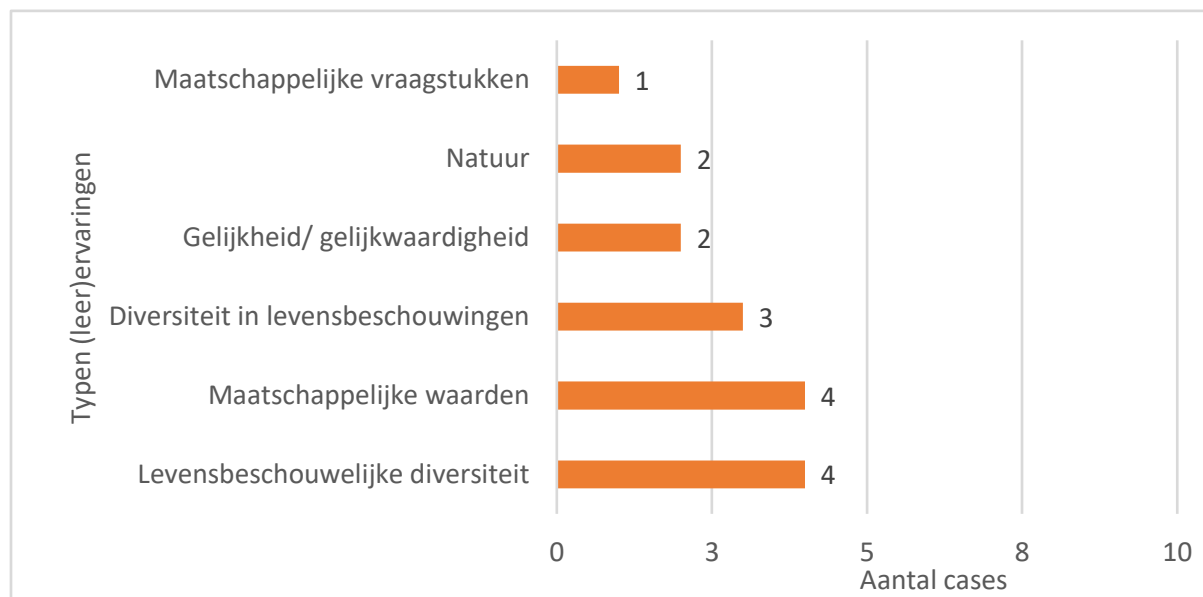

Toelichting

- *Kennis/inzicht* in (de inhoud van) één of meer levensbeschouwingen: (leer)ervaring heeft betrekking op kennis over/inzicht in rituelen, feesten, gebruiken, gewoonten, symbolen, bronnen, ideeën;
- *Authenticiteit*: de (leer)ervaring betreft het besef dat je mag zijn wie je bent, hoe je bent of wilt zijn, wat je denkt, voelt, en dat ook zelf accepteren;
- *Kenmerken als persoon*; de (leer)ervaring gaat over het bewustzijn van de leerling van zijn kenmerken als persoon, zijn aard, zijn eigenschappen.
- *Affiniteit met de vormingslessen*: de (leer)ervaring gaat over de mate waarin de leerling de lessen aantrekkelijkheid vindt (leuk, saai, interessant, stom,...).
- *Kwaliteiten/vaardigheden*; de (leer)ervaring gaat over het besef van wat de leerling kan, waartoe hij in staat is of niet (zijn tekorten).
- *Attitude*: de (leer)ervaring gaat over de houding van de leerling, hoe hij zelf tegen iets, iemand, waarden/normen aankijkt en ook tegen zichzelf en hoe hij zelf vindt hierin te (moeten) handelen.
- *Waarde van de vormingslessen*: de (leer)ervaring gaat over de mate waarin leerling vindt dat hij iets (kan) leren van het vormingsonderwijs.
- *Affiniteit met geloof, levensbeschouwing(en)*: de (leer)ervaring gaat over bewustwording van een gevoelsband, een binding die de leerling al dan niet voelt met een levensbeschouwing(en); de mate waarin leerling zich er mee vereenzelvigd of juist niet.
- *Kennis en inzicht in de ander*: de (leer)ervaring gaat over kennis over/inzicht die leerling in andere mensen heeft verworven.

In onderstaande grafiek staan de typen (leer)ervaringen die relatief weinig voorkomen in een case.

Grafiek 2: Overige typen (leer)ervaringen, aantal per case (N=10)

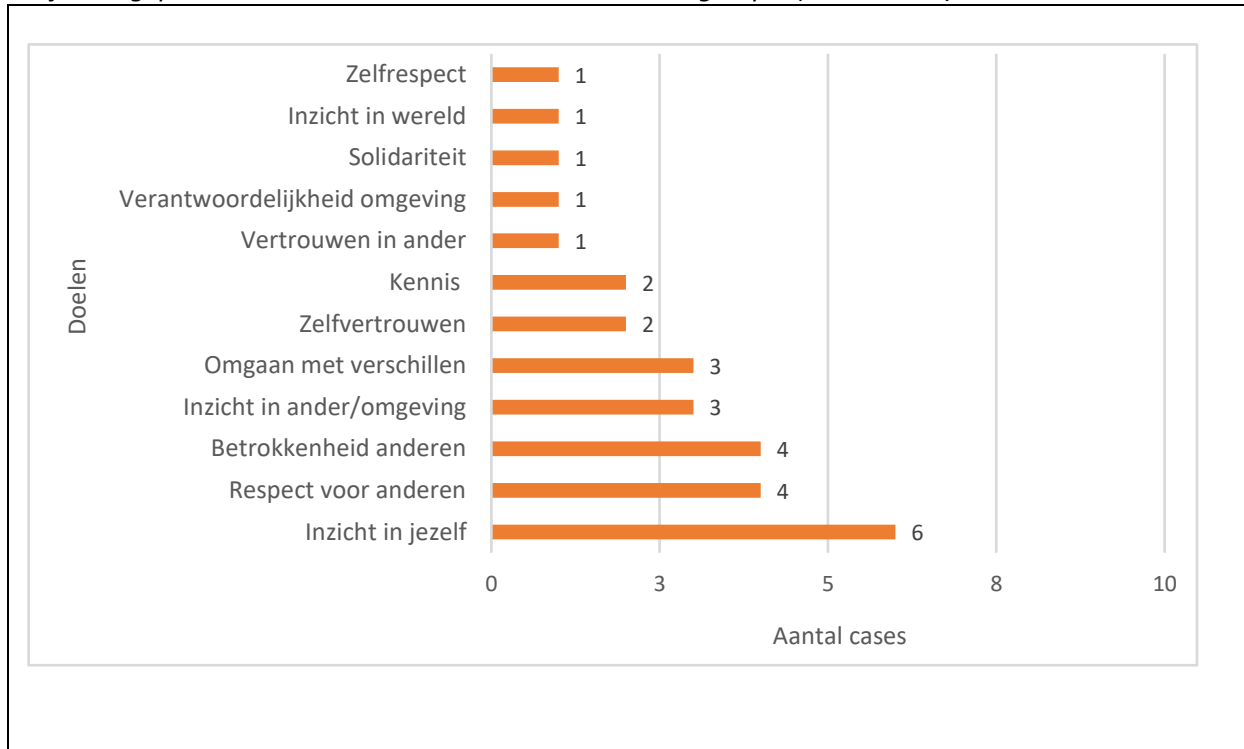

Toelichting

- Bij *levensbeschouwelijke diversiteit* gaat de (leer)ervaring over het besef van het bestaan van verschillende levensbeschouwingen in de samenleving.
- Bij *maatschappelijke waarden* gaat de (leer)ervaring over het besef dat er basiswaarden zijn die nageleefd (zouden moeten) worden als tolerantie, vrijheid, mensenrechten, discriminatie, etc.
- Bij *diversiteit in levensbeschouwing* gaat de leerervaring over het besef van het bestaan van verschillen tussen mensen, groepen, levensbeschouwingen, of juist overeenkomsten.
- Bij *gelijkheid/gelijkwaardigheid* gaat de leerervaring over het waarderen, respecteren, accepteren van verschillen tussen mensen, groepen en levensbeschouwingen.
- Bij de *natuur* heeft de (leer)ervaring betrekking op het belang van zaken die gaan over de natuur en milieu.
- Bij *maatschappelijk vraagstukken* gaat de leerervaring over kennis, inzicht of besef van problemen waarmee de samenleving te maken heeft, zoals armoede.

Bijlage II Doelen vormingsonderwijs eind groep 8

Grafiek 1: geprioriteerde doelen van vakleerkrachten eind groep 8 (doel x cases)

Korte toelichting

Zelfrespect

Respondenten streven er in hun lessen naar dat leerlingen zichzelf kunnen zijn, voor zichzelf leren opkomen (weerbaarheid) en een gevoel van eigenwaarde ontwikkelen.

Dergelijke doelen zijn samengevat met het kernbegrip *zelfrespect*.

Zelfvertrouwen

Respondenten streven er in hun lessen naar dat leerlingen zichzelf durven uitspreken, bijvoorbeeld over iets dat hen nauw aan het hart ligt, dat ze vragen mogen stellen over het leven maar ook niet bang zijn om aan zichzelf vragen te stellen; dat leerlingen steviger in hun schoenen komen te staan zodat zij met enige zelfverzekerdheid naar de wereld kijken.

Dergelijke doelen zijn samengevat met het begrip *zelfvertrouwen*.

Vertrouwen in de ander

De respondent streeft er naar dat leerlingen vanuit hun eigen belevingswereld willen en durven luisteren naar andere leerlingen.

Dergelijke doelen zijn samengevat met het begrip *vertrouwen in de ander*.

Respect voor anderen

Respondenten streven in hun lessen naar ontwikkeling van respect voor, erkenning van mensen die anders denken, voor andere religies en levensbeschouwingen, wederzijds respect.

Dergelijke doelen zijn samengevat met het begrip *respect voor anderen*.

Betrokkenheid bij anderen

Respondenten streven er in hun lessen naar dat leerlingen begrip voor elkaar ontwikkelen, leren open staan voor de ander zonder meteen een oordeel te hebben. Het gaat om nieuwsgierigheid naar de ander, naar de ander met andere opvattingen en andere achtergronden (religie, levensbeschouwing, levensvisie en bijbehorende rituelen en gewoontes), landen, culturen, wat mensen beweegt, antwoorden op levensvragen etc. Het gaat ook om compassie (inleven in de ander).

Dergelijke doelen zijn samengevat met het begrip *betrokkenheid bij anderen*.

Verantwoordelijkheid willen nemen voor je omgeving, willen participeren

Respondenten streven er naar dat leerlingen bereid zijn een actieve rol te spelen in de eigen omgeving en in de pluriforme samenleving.

Zo'n doel verwijst naar het willen *nemen van verantwoordelijkheid* voor je omgeving, en de wil te participeren in de samenleving.

Solidariteit

De respondent wil dat leerlingen het principe van solidariteit leren. Het gaat om de vraag hoe je je verhoudt tot een bepaalde situatie en hoe je daarmee omgaat.

Dit doel is samengevat met het begrip *solidariteit*.

Inzicht in jezelf

De respondenten streven er in hun lessen naar dat leerlingen nadenken over zichzelf: dat ze zichzelf onderzoeken/ verkennen, reflecteren op hun eigen gedrag, zichzelf vragen stellen over wie ze zijn en daarover nadenken, dat ze bijvoorbeeld ontdekken wat ze nodig hebben bij tegenslag. Hierdoor worden leerlingen zich bewust van zichzelf, houding en handelen.

Inzicht in de ander/omgeving

Respondenten streven er in hun lessen naar dat leerlingen door dialoog de ander verkennen, ontdekken wie de ander is, leren vragen te stellen over de ander, en leren te begrijpen dat niet iedereen hetzelfde denkt in relatie tot verschillende geloven/ levensbeschouwingen.

In zicht in de samenleving/ wereld

Respondenten streven er in hun lessen naar dat leerlingen begrijpen dat je op verschillende manieren tegen de wereld en het leven aan kunt kijken en dat niet iedereen over bepaalde zaken hetzelfde denkt.

De genoemde doelen zijn respectievelijk samengevat met de begrippen *kritisch inzicht in jezelf, de ander/omgeving en de samenleving/wereld*.

Met verschillen kunnen omgaan

Respondenten streven er in hun lessen naar dat leerlingen ongeacht hun (religieuze) achtergrond met elkaar overweg kunnen; samen kunnen werken en leven.

Dergelijke doelen zijn samengevat met het begrip *omgaan met verschillen*. Daarbij gaat het met name om religieuze, culturele verschillen, maar ook sociale verschillen.

Kennisdoelen

Respondenten streven er hun lessen naar dat leerlingen ook kennis en inzicht verwerven in het Christendom, Katholieke geloof, andere geestelijke stromingen of het kennen en kunnen herkennen van de uitgangspunten van het Humanisme.

Zie voor een meer precieze omschrijving van de doelen de onderzoekspublicatie.

Bijlage IV Verklarende woordenlijst

Levensbeschouwing

Het begrip 'levensbeschouwing' is een verzamelnaam voor de religieuze en niet-religieuze levensbeschouwingen. Het katholicisme bijvoorbeeld is een religieuze levensbeschouwing; het humanisme of boeddhisme zijn niet-religieuze levensbeschouwingen.

Groepsleerkracht

Een groepsleerkracht is een vaste leerkracht voor een klas of groep in het primair onderwijs en die lesgeeft in alle of de meeste vakken; dit in tegenstelling tot een vakleerkracht.

Vakleerkracht

Een vakleerkracht is een volledig bevoegd leerkracht, maar is speciaal opgeleid in één vak en geeft alleen daarin les. In voorliggend onderzoek is dat vak godsdienstig en levensbeschouwelijk vormingsonderwijs. En nog specifiek: deze vakleerkracht geeft les in één van de zeven erkende levensbeschouwelijke stromingen waartoe zij zelf behoren. Zo zijn de vakleerkrachten boeddhist, christen, hindoe, humanist, joods, katholiek of moslim. Zij geven alleen les in de eigen levensbeschouwing.

Vormingsonderwijs

Elk kind dat onderwijs volgt op een openbare school voor primair onderwijs of samenwerkingschool kan onder schooltijd godsdienstig en levensbeschouwelijk vormingsonderwijs ontvangen in één of meer van de zeven levensbeschouwingen. Dat is een uniek recht, vastgelegd in de wet (Artikel 50 Wet op het primair onderwijs en Artikel 51 Wet op het primair onderwijs). Het is een vrijwillige keuze van ouders om voor dit onderwijs voor hun kind te kiezen. Leerlingen krijgen één les per week; een les duurt 45 minuten.

Vormingsonderwijs in klassieke vorm

Eén vakleerkracht met een specifieke levensbeschouwelijke achtergrond - bijvoorbeeld de protestants christelijke vakleerkracht - geeft het vormingsonderwijs in deze ene levensbeschouwing aan een select groepje leerlingen.

Vormingsonderwijs in carrouselvorm

Een aantal vakleerkrachten met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden verzorgen in samenspraak met elkaar het vormingsonderwijs. Iedere vakleerkracht geeft les vanuit de eigen levensbeschouwing. Leerlingen ontmoeten zo vakleerkrachten met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden, die als een carrousel aan hen voorbij trekken. Zo geeft in een schooljaar bijvoorbeeld de islamitische vakleerkracht eerst tien weken les, daarna geeft de katholieke vakleerkracht tien weken les, en de daaropvolgende tien weken geeft de humanistische vakleerkracht les, etc. In principe geven zij les aan alle leerlingen uit een klas. Ouders moeten te allen tijde instemmen met deze vorm van onderwijs.